

ความเป็นมาเกี่ยวกับปัญหาเกลืออีสาน ที่บดบังความเป็นมรดกทางวัฒนธรรม

อมฤต ทมวาททอง

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมือง และนฤมิตศิลป์

มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทคัดย่อ

งานศึกษาที่ผ่านมา เรื่องของเกลืออีสานมักเกี่ยวกับประเด็นปัญหาที่ต้องแก้ไขเพื่อส่งเสริมพืชเศรษฐกิจเสียมากกว่าเรื่องราวคุณค่า ความเป็นมาและความเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่เป็นรูปธรรมและเป็นนามธรรม รูปแบบของภูมิทัศน์พื้นที่การผลิตเกลือที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐาน พิธีกรรม ความเชื่อ เรื่องเล่า และวัฒนธรรมอาหารที่สืบเนื่องเป็นเวลากว่าพันปีจากงานศึกษาทางโบราณคดี มานุษยวิทยา แต่กระนั้นภาพจำเรื่องเกลืออีสานมีสภาพเป็นปัญหาที่บดบังความรู้ความเข้าใจ และโอกาสต่อยอดภูมิปัญญาดังกล่าว

บทความนี้ต้องการฉายภาพให้เห็นลำดับเรื่องราวของงานศึกษาและประเด็นทางวิชาการสำคัญเกี่ยวกับเกลืออีสาน รวมถึงสรุปประเด็น และเครื่องมือการศึกษาต่าง ๆ เพื่อให้เห็นภาพในส่วนต่าง ๆ เรียงร้อยเข้าด้วยกันเปิดเผยมุมมองต่อเกลืออีสานในหลากหลายมิติ เพื่อสลายมายาคติเดิม และก้าวข้ามไปสู่การเป็นแหล่งเรียนรู้ และมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชนด้านธรณีวิทยา อีกทั้งเกิดประโยชน์ทางวิชาการแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในการนำไปต่อยอดต่อไป

คำสำคัญ: เกลืออีสาน, มรดกทางวัฒนธรรม, สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง, สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

Chronology of Problems Toward Isan Salt and Its Cultural Heritage

Amarit Muadthong

Faculty of Architecture Urban Planning and Creative Arts
Mahasarakham University

Abstract

The previous studies about Isan salt have been leading to causes of problems and the solution that crops need to be supported and promoted. Types of value through its stories, with tangible and intangible heritage on the typical landscape of Isan salt have been revealed through the settlement, ritual and beliefs of more than 1000 years, with concrete evidences in archeological and anthropological studies. However, facts and image of Isan salt have still been vague with limited opportunities for further studies.

This article is leading to important facts and incidents that have been coming along with Isan salt, with different aspects, summarize of educational issues for Isan salty area and finally leading to different perspectives, which will become the learning sources about cultural heritage in term of geology and it also creates academic benefits for relevant agencies.

Keywords: Isan Salt, Cultural Heritage, Built environment, Vernacular Architecture

1. ปัญหาและความเป็นมา

“เกลือ” คือทรัพยากรสำคัญของมนุษย์มาโดยตลอดที่ใช้ประโยชน์ต่าง ๆ เกิดขึ้นจากเหตุผลทางธรณีวิทยาการเปลี่ยนแปลงชั้นดินชั้นหินของโลกในรูปแบบต่าง ๆ เช่นเดียวกันกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยมีผู้ศึกษาความสำคัญทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี การตั้งถิ่นฐานจนเกิดเป็นรัฐเป็นบ้านเมืองชี้ให้เห็นว่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีแหล่งเกลือสินเธาว์ขนาดใหญ่ที่มีความสำคัญกระจายอยู่ทั่วพื้นที่ การศึกษาเรื่องเกลืออีสานจากภาคส่วนต่าง ๆ ที่ผ่านมาสามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1. นักรธรณีวิทยา 2. เกษตรศาสตร์ในแง่พืช และดิน 3. โบราณคดี มานุษยวิทยาด้วยจำนวนเอกสาร และการรับรู้ทั่วไปในวงวิชาการ มักจะมีข้อมูลด้านปัญหาของดินเค็ม อันก่อให้เกิดปัญหามาสู่การศึกษาวิจัยแก้ปัญหาดินเค็ม พืชดินเค็ม เป็นต้น จนทำให้ภาพจำหรือการรับรู้ทั่วไปเกี่ยวกับเกลืออีสานนั้นเป็นไปในด้านลบ ทำให้เห็นภาพมรดกทางวัฒนธรรมไม่ชัดเจนเนื่องด้วยคำอธิบายทางวิชาการที่ขาดการบูรณาการเข้าด้วยกัน โดยแท้จริงแล้วเกลืออีสานเป็นวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรการทำมาหากิน สัมพันธ์กับความเชื่อที่เป็นหนึ่งในวงจรชีวิตเกษตรกรอีสาน

หากเป็นเช่นแล้วการสร้างคำอธิบายเรื่องความมีอยู่ของมรดกวัฒนธรรมเกลืออีสาน และประเด็นที่เกี่ยวข้อง จึงมีความจำเป็นที่ต้องฉายให้เห็นภาพถึงความเป็นมาเกี่ยวกับปัญหาเกลืออีสานที่อาจจะบดบังความเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในอีกหลายประเด็นแต่ยังไม่ได้กล่าวถึง โดยได้แย่งอีกทั้งแสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนทางวัฒนธรรมการใช้พื้นที่ของแหล่งเกลือ โดยไม่ได้ถูกเหมารวมว่าเป็นปัญหาทั้งหมด อีกทั้งความรู้เรื่องเกลืออีสานเกิดขึ้นมายาวนานตั้งแต่อ่อนประวัติศาสตร์หรือประมาณ 2,500 ปี มีพลวัตในตัวเอง แต่ขาดการเชื่อมโยงสู่คำอธิบายที่เหมาะสม ด้วยปริมาณเกลืออีสานที่มีจำนวนมหาศาลในชั้นใต้ดินยังคงอยู่ร่วมกับวัฒนธรรมของผู้คนในปัจจุบัน

บทความนี้มีวัตถุประสงค์แสดงลำดับความรู้ และปัญหาของเกลืออีสานอย่างเป็นระบบ ด้วยวิธีการรวบรวมเอกสารงานศึกษาที่มีนัยสำคัญต่อประเด็นความรู้และปัญหา เพื่อต้องการให้วงวิชาการและการรับรู้โดยทั่วไปได้ทำความเข้าใจใหม่ต่อความมี ความเป็นอยู่ของเกลืออีสานในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญ

2. วัตถุประสงค์ของบทความ

2.1 รวบรวมงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับเกลืออีสานในหลากหลายมิติเพื่อสรุปให้เห็นชุดข้อมูลที่ไม่ครอบคลุมขาดคำอธิบายที่บูรณาการเข้าหากัน

2.2 สรุปประเด็นความรู้ คุณค่าใหม่ของมรดกทางวัฒนธรรมเกลืออีสาน และข้อเสนอแนะทางวิชาการ

3. กรอบความคิด และวิธีการศึกษารวบรวมข้อมูล

3.1 กรอบความคิดแบบสภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง (Built environment) ที่นำศาสตร์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องมองผ่านเกลืออีสานจากมุมมองทางวิชาการต่าง ๆ เพื่อเชื่อมโยง และสร้างข้อเสนอใหม่ทางวิชาการเกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรมเกลืออีสาน

3.2 รวบรวมเอกสารทางวิชาการ ได้แก่ งานวิจัย หนังสือ บทความวิชาการ หรืออื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเกลืออีสานนำมาจัดกลุ่มเนื้อหา

3.3 วิเคราะห์ประเด็นเนื้อหาตามลำดับช่วงเวลาเพื่อศึกษาเปรียบเทียบกับบริบทที่เกี่ยวข้อง

3.4 สรุปประเด็นเนื้อหา และข้อเสนอการศึกษา

4. อภิปรายผล

4.1 ข้อมูลทั่วไปภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน หากมองอีสานในภาพใหญ่ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรืออุษาคเนย์ ที่อยู่ในผืนแผ่นดินเดียวกันตั้งแต่จีนตอนใต้จรดลงมา ด้วยความที่พื้นที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำโขงตอนล่าง และเขตเส้นศูนย์สูตรแถบมรสุมเขตร้อนส่งผลต่อสภาพแวดล้อมทำให้เกิดแร่ธาตุ สัตว์และพืชพรรณที่หลากหลาย อีกทั้งมีที่ราบลุ่มแม่น้ำหลากหลายนำมาซึ่งหลักฐานการตั้งถิ่นฐานและเคลื่อนย้ายไปมาของผู้คน ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่อาศัยตามเพิงผาถ้ำ จนย้ายมาทำเกษตรกรรมเป็นชุมชนแบบเป็นหลักแหล่ง มีการทอผ้า เลี้ยงสัตว์ ผลิตโลหะจนก่อเกิดเป็นรัฐเป็นบ้านเมืองเข้าสู่อารยธรรมแรกเริ่มที่รับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูผสมผสานความเชื่อดั้งเดิม และพุทธศาสนา โดยมีวัฒนธรรมหลักที่เข้ามาได้แก่ วัฒนธรรมเขมร วัฒนธรรมล้านช้าง จนเป็นรัฐไทยรัฐสมัยใหม่เข้าสู่รัตนโกสินทร์ (Rattasan, 1996: 76-77)

4.2 การทบทวนงานศึกษาเรื่องเกลืออีสาน

บริบทงานวิชาการเรื่องเกลืออีสานมีหลากหลายประเด็น แต่ส่วนที่ถูกนำไปเผยแพร่มักเกิดจากนโยบายของภาครัฐเกี่ยวกับการพัฒนาได้แก่ การแก้ปัญหาดินเค็มหรือพืชดินเค็มเป็นต้น หรือไม่ได้ถูกนำไปใช้ในแผนการพัฒนาเกี่ยวกับอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ด้านธรณีวิทยา แต่กระนั้นในอีกหลายประเด็นมิได้ถูกกล่าวถึงรับรู้ในวงกว้าง กอปรกับการผลิตซ้ำ และตอกย้ำของสื่อได้แก่ ภาพยนตร์ โทรทัศน์ งานเขียน ที่กล่าวถึงภาคอีสานในแง่แห้งแล้งดินเค็มเป็นหลัก ทั้ง ๆ ที่มีข้อมูลทางโบราณคดี มานุษยวิทยาได้ศึกษาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

จากการรวบรวมเอกสารทางวิชาการมีงานศึกษาเกี่ยวกับเกลืออีสานเกี่ยวข้องในหลากหลายมิติเรื่องราวสามารถจำแนกกลุ่มงานศึกษาออกเป็น 4 กลุ่มได้แก่ 1. ธรณีวิทยา 2. เกษตรศาสตร์ในแง่พืชและดิน 3. โบราณคดี มานุษยวิทยา 4. ภูมิทัศน์วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง โดยมีประเด็นย่อย ได้แก่ ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน กรรมวิธีผลิตเกลือ ความเชื่อเกี่ยวเนื่อง เศรษฐกิจ ธรณีวิทยาและสภาพแวดล้อม โดยทำการจัดกลุ่มเนื้อหาตามประเภทเอกสาร ลำดับเวลาด้วยกลุ่มเอกสารที่มีเนื้อหาคาบเกี่ยว ส่งเสริมและโต้แย้งให้เกิดข้อสังเกตต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

4.3 ธรณีวิทยาเกลือ และสภาพแวดล้อม

การบุกเบิกการสำรวจทางธรณีวิทยาในประเทศไทยและพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นำไปสู่ข้อมูลเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดเกลือสินเธาว์ที่มาจากเหตุผลทางธรณีวิทยาเรื่องการเปลี่ยนแปลง เคลื่อนตัวของแผ่นเปลือกโลก เมื่อ 91-113 ล้านปีมาแล้ว ที่น้ำทะเลโบราณไหลเข้าสู่แผ่นดินทับถม ตกตะกอนเป็นเกลืออยู่ใต้ชั้นหิน ประกอบกับการยกตัวของชั้นหินทำให้เกิดลักษณะเป็น “โดมเกลือ” หรือชั้นหินเกลือรูปร่างคล้ายภูเขากระจายในแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราชของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยเกลือสามารถขึ้นสู่ผิวดินด้วยแรงดันของน้ำจากผิวดินที่ลงมาทำลายโดมเกลือ (Satarugsa, 2005 และ Suwanich, 2009) การรับรู้ของชาวบ้านเกี่ยวกับเกลือสินเธาว์มีมาช้านานแล้ว โดยเกลือจะขึ้นมาจากจุดที่โดมเกลืออยู่ใกล้ผิวดินขึ้นมาให้เห็นช่วงฤดูแล้ง เป็นสีขาวผสมกับดิน จากนั้นชาวบ้านจะขุดดินกรองเอาน้ำเค็มแล้วนำไปต้มจนเป็นเกลือต่อไป โดยชาวบ้านจะทราบดีว่าจุดใดมีเกลือขึ้นมาสู่ผิวดินโดยเรียกว่า “บ่อเกลือ” อีกทั้งพบในรูปแบบน้ำบาดาลเค็มที่สามารถนำขึ้นมาต้มเป็นเกลือ (Suwanich, 2009 และ Muadthong, 2018) เกลืออีสานยังปรากฏในงานศึกษาทางโบราณคดีในประเทศไทยที่มีมากกว่า 40 ปี เกี่ยวกับชุมชนโบราณในจังหวัดนครราชสีมา ร้อยเอ็ด เป็นต้น พบข้อสังเกตว่ามีการขุดดินจำนวนน้อยที่ศึกษาข้ามศาสตร์เพื่อเปรียบเทียบกับทางโบราณคดี ในขณะการพัฒนาด้านเศรษฐกิจอุตสาหกรรมจากนโยบายรัฐบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2504 ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ป่าไม้ในอีสานที่ลดลง ทำให้เกิดความเค็มกระจายอยู่ใต้ชั้นหินของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะดินไม้นั้นสามารถช่วยซึมซับเก็บน้ำจากผิวดินไว้ไม่ให้แพร่กระจาย รวมถึงการพัฒนาเชิงพื้นที่โดยขาดการศึกษาทางธรณีวิทยาที่ถูกต้อง อาทิเช่น การสร้างอ่างเก็บน้ำ การสร้างคลองชลประทาน และการทำเกลือแบบนาตาก ล้วนส่งผลกระทบต่อทั้งสิ้น (Topark-ngarm, 2006) จึงทำให้เห็นได้ว่านโยบายการพัฒนาของรัฐบาล มีหลายส่วนเกี่ยวข้องกับปัญหาการแพร่กระจายดินเค็มในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

4.4 เกษตรศาสตร์ในแง่พืช และดิน

แผนพัฒนาแห่งชาติ ฉบับที่1 รัฐบาลมีนโยบายมุ่งเน้นส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจ ได้แก่ ข้าว ปอ มันสำปะหลังและอ้อย เพื่อเปิดตลาดสินค้าเกษตรสู่ภายนอก จนนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงของสภาพป่าไม้ในอีสานที่ลดลง (Theerasawat, 2014 และ Mongkolsawat, 2006) สอดคล้องกับการเกิดปัญหาดินเค็มอันเนื่องมาจากป่าไม้ในอีสานลดลงดังที่ได้กล่าวมา ส่งผลให้หน่วยงานรัฐบาลร่วมมือกับนักวิชาการต่างประเทศศึกษาวิจัยการปรับปรุงดินเพื่อแก้ปัญหาดินเค็มในอีสานโดยมีหน่วยงานเกี่ยวข้อง ได้แก่ กรมพัฒนาที่ดิน และมหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นต้น เพื่อต้องการเพิ่มผลผลิตการเกษตรตามเป้าหมาย โดยการปลูกต้นไม้ยืนต้น การปรับปรุงดินโดยใช้ปุ๋ยเคมี การสร้างคันดินโอบล้อมพื้นที่ดินเค็ม เป็นต้น และยังเน้นย้ำถึงการแก้ปัญหาดินเค็มอย่างยั่งยืนคือการปลูกไม้ยืนต้น (Topark-ngarm, 2006) การรับรู้เรื่องดินเค็มอีสานมีความชัดเจนและแพร่หลายผ่านผลงานวิชาการดังกล่าว

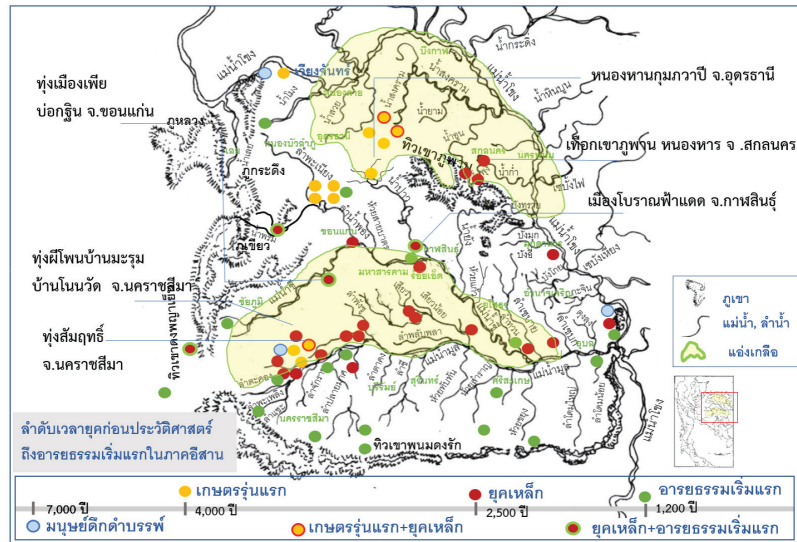
4.5 โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และมานุษยวิทยา

มนุษย์เรียนรู้ที่ใช้ประโยชน์จากเกลือในรูปแบบต่าง ๆ ทั่วโลกมาช้านาน มนุษย์นั้นจะขาดเกลือไม่ได้เพราะเกลือเป็นส่วนสำคัญในการสร้างพลังงานต่อร่างกายให้ดำรงอยู่ได้ในรูปแบบของอาหาร อีกทั้งเป็นยารักษาโรค รวมถึงสารตั้งต้นในการทำอุตสาหกรรมสมัยใหม่ เช่น พลาสติก เคมีภัณฑ์ต่าง ๆ พบการทำเกลือในวัฒนธรรมมนุษย์ 4 รูปแบบ ได้แก่ 1. เกลือสมุทร 2. เกลือสินเธาว์ 3. เกลือทะเลสาบ 4. เกลือจากน้ำบาดาลเค็ม (Herring Ann, 2010: 72-73) ส่วนในประเทศไทยนั้นพบการทำเกลือสมุทรในภาคใต้ และภาคกลางฝั่งอ่าวไทย ส่วนเกลือสินเธาว์แบบขุดดินเค็มขึ้นมารองแล้วตม้นั้นพบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นจำนวนมากกระจายในแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช มากกว่า 40 แห่ง ส่วนรูปแบบการทำเกลือโดยนำน้ำบาดาลเค็มมาตม้นั้น พบในภาคเหนือตอนบนและตอนล่าง โดยมีจำนวนน้อย ได้แก่ บ่อเกลือน่าน บ่อเกลือพิษณุโลก และต่อเนื่องมายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ จ.เลย จ.หนองคาย และจ.บึงกาฬ โดยรูปแบบทำเกลือดังกล่าวสืบทอดกันมามากกว่า 200 ปี (Muadthong, 2018)

สำหรับภาคอีสานแหล่งเกลือสำคัญมีความสอดคล้องกับการกระจายตัวของเมืองโบราณก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช ได้แก่ พุ่งกุลา พุ่งสำริด พุ่งผิโพน พุ่งเมืองเพีย หนองหาร จ.สกลนคร หนองหาน จ.อุดรธานี ที่พบหลักฐานของการถลุงเหล็ก เศษเครื่องปั้นดินเผา และร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ โดยพบแหล่งเกลือตามที่ราบลุ่มน้ำ ลำน้ำ แม่น้ำ หนองน้ำ โดยมีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินเป็นส่วนใหญ่ พบรูปแบบการทำเกลือแบบโบราณเป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ การขุดดินแล้วนำมารองน้ำเค็ม และการนำน้ำบาดาลเค็มมาตม้น (Kunurat, 1981; W.J.van Liere, 1982; Vallibhothama, 2003; 2011; Muadthong, 2018) จนมาถึงในสมัยประวัติศาสตร์ระบุว่าอาณาจักรล้านช้างมีการค้าเกลือระหว่างเวียงจันทน์กับพื้นที่ภายนอก (Masuhara, 2012: 148) อีกทั้ง พบชุมชนเก่าทั่วไปในภาคอีสานที่ตั้งถิ่นฐานมากกว่า 100 ปี มีความเกี่ยวข้องและอยู่ใกล้กับแหล่งทำเกลือสินเธาว์ สอดคล้องกับบันทึกชาวยุโรปพบเห็นการทำเกลือของชาวบ้านทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 อีกทั้งเกลือจากอีสานเป็นสินค้าสำคัญส่งผ่านรถไฟสู่กรุงเทพ (Theerasawat, 2014: 142)

ภาพที่ 1: แผนที่แสดงแหล่งเกลือสินเธาว์พื้นบ้านในขอบเขตแอ่งเกลือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีอายุมากกว่า 100 ปี
ปรับปรุงจาก: Muadthong, 2018: 83

ภาพที่ 2: แผนที่แสดงพื้นที่ยุคก่อนประวัติศาสตร์และอารยธรรมเริ่มแรกในแอ่งเกลืออีสาน

ที่มา: Muadthong, 2018: 91.

ในด้านวัฒนธรรมอาหารของผู้คนทั้งในแถบกลุ่มน้ำโขงตอนล่าง และภาคอีสาน เกือบถือได้ว่าเป็นวัตถุดิบหลักในการทำปลาแดกหรือปลาร้า ที่มีส่วนประกอบจาก ข้าว ปลา และเกลือในการถนอมอาหาร พบโดยทั่วไปในประเทศลาว กัมพูชา และอาณาจักรล้านนา ถือได้ว่าปลาร้าเป็นส่วนประกอบสำคัญของวัฒนธรรมการกิน ยกย่องเป็น “วัฒนธรรมปลาแดก” ดังที่เกิดขึ้นในวิถีการกินแถบกลุ่มแม่น้ำชีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (Aengwanich, 2003)

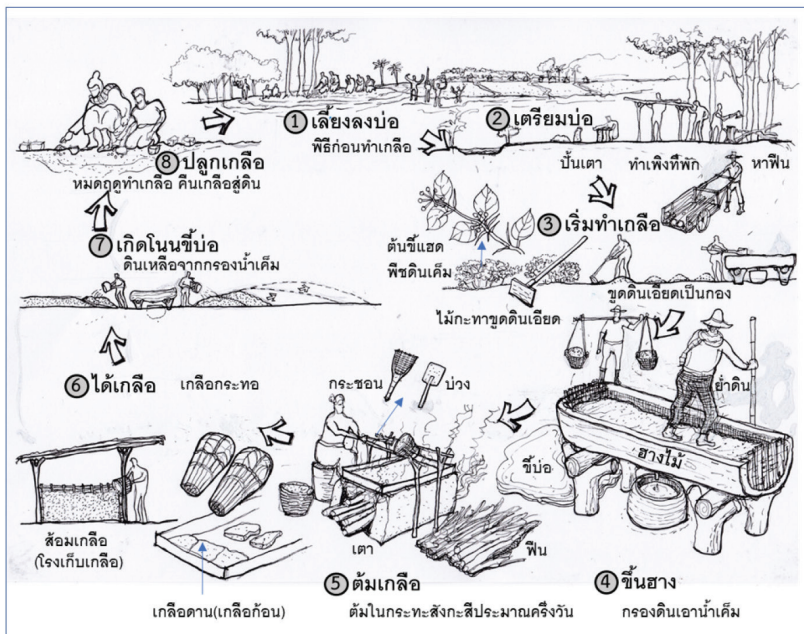
วิธีการผลิต และพื้นที่ทางความเชื่อ จากการศึกษาการทำเกลืออีสานในอดีตถึงปัจจุบัน (Muadthong, 2018) อธิบายถึงรูปแบบการผลิตเกลือพื้นบ้านแบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ได้แก่

1. แบบพื้นบ้านดั้งเดิม ได้แก่การทำแบบขุดดินแล้วนำมาต้ม ด้วยการ นำน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาต้ม โดยทั้งสองแบบนี้ทำตามฤดูกาล เริ่มต้นทำเมื่อหมดฤดูทำนาหลังเกี่ยวข้าวเข้าสู่ช่วงฤดูแล้ง จากนั้นเปลี่ยนมาทำนาช่วงก่อนเข้าฤดูฝน โดยทำนา ทำสวน ทำประมง และทำเกลือ หมุนเวียนเป็นวงจรรอบ 1 ปี

2. การทำเกลือแบบสมัยใหม่ มีการทำประมาณหลัง พ.ศ. 2500 ด้วยการสูบน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาตากแดด เรียกว่า “เกลือตาก” และการสูบน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาต้ม เรียกว่า “เกลือต้ม” โดยพบใน จ.มหาสารคาม จ.อุดรธานี จ.สกลนคร และ จ.นครพนม โดยวิธีการดังกล่าวส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมเกิดดินทรุดตัว เนื่องจากไม่มีการหยุดพัก ซึ่งต่างจากการทำเกลือแบบพื้นบ้านที่มีการหยุดพักเพื่อให้สภาพธรณีวิทยาปรับสมดุล

ลักษณะการทำเกลือพื้นบ้าน เป็นรูปแบบที่ส่งต่อความรู้ของชุมชนมายาวนาน มีส่วนสำคัญต่อรูปแบบภูมิทัศน์ของพื้นที่เกษตรกรรมภาคอีสาน สามารถจำแนกรูปแบบดังต่อไปนี้

1. แบบขุดดินแล้วนำมาต้ม เป็นการทำเกลือแบบพื้นบ้านในรูปแบบเกลือสินเธาว์แบบดั้งเดิม เริ่มต้นภายหลังจากเสร็จสิ้นการไถ่ฝึเกลือ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ เรียกว่า “เลี้ยงลงบ่อ” จากนั้นเริ่มการขุดดินแล้วนำมารองน้ำเค็ม ต่อด้วยการนำไปต้มจนได้เกลือ โดยรูปแบบดังกล่าวพบโดยทั่วไปในภาคอีสาน มักพบแหล่งเกลือ ตามริมหนองน้ำ ริมห้วย ทุ่งนา โดยเป็นตำแหน่งที่รู้จักกันของชุมชน มีอุปกรณ์ได้แก่ การขุดดินด้วยไม้กะทา จากนั้นกรองน้ำเค็มด้วยยาง (ราง) หรือภาชนะสำหรับกรองน้ำเค็ม มักพบเป็นวัสดุเป็นไม้เนื้อแข็งกับดินเหนียว จากนั้นนำไปต้มในกระทะสังกะสีจนได้เกลือ ขั้นตอนสุดท้ายทำการบรรจุหีบห่อด้วยใบไม้ธรรมชาติเพื่อส่งขายต่อไป

ภาพที่ 3: ลายเส้นแสดงวงจรการทำเกลือแบบขุดดินแล้วนำมาต้ม

ที่มา: Muadthong, 2018: 139.

2. แบบนำน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาต้ม เป็นการทำเกลือด้วยการนำน้ำบาดาลเค็มที่อยู่ใต้ดินขึ้นมาต้ม แหล่งเกลือดังกล่าวมีจำนวนไม่มากหากเทียบกับแบบขุดดิน ปัจจุบันยังเหลืออยู่แหล่งเดียวที่บ่อหัวแฮด อ.เซกา จ.บึงกาฬ ริมแม่น้ำสงคราม เริ่มต้นการทำหลังจากเสร็จสิ้นการเลี้ยงลงบ่อเกลือเช่นกัน ต่อด้วยการเตรียมบ่อเกลือด้วยการสร้างฮ้าน (ร้าน) ที่เป็นโครงสร้างไม้เพื่อดักน้ำเค็มลำเลียงน้ำบาดาลเค็มไปยังตูบต้มเกลือ ตามด้วยการต้มในกระทะ เสร็จสิ้นด้วยการบรรจุหีบห่อเพื่อส่งขายต่อไป

ภาพที่ 4: ลายเส้นแสดง วงจรการทำเกล็ดแบบนำน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาต้ม กรณีศึกษา บ่อหัวแฮต อ.เซกา จ.บึงกาฬ

ที่มา: Muadthong, 2018: 140.

ด้านพิธีกรรมความเชื่อเกี่ยวกับการทำเกล็ด

การผลิตเกล็ดพื้นบ้านทั้งสองรูปแบบมีการเลี้ยงลงบ่อไว้ “ผีเกล็ด” เป็นพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ในการให้บวงสรวงก่อนลงมือทำเกล็ด โดยผีเกล็ดมีชื่อเรียกในแต่ละแห่งตามเพศสภาพทั้งชาย และหญิง เช่น เจ้าพ่อคำแดง ปูขุนหาร ยาเพีย นางเพีย ท้าวลิ้นก่าน (ลิ้นดำ) โดยผีเกล็ดเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับเรื่องเล่าท้องถิ่นอย่างแนบแน่น (Muadthong, 2018)

4.6 ภูมิทัศน์วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง

ภูมิทัศน์วัฒนธรรมกล่าวถึงลักษณะทางกายภาพเกี่ยวกับวัฒนธรรมเกล็ดที่เกิดขึ้น ได้แก่ การตั้งถิ่นฐานชุมชนที่สัมพันธ์กับสภาพพื้นที่การผลิตเกล็ดสินแร่ พื้นที่ทางความเชื่อ และองค์ประกอบทางภูมิทัศน์ที่เกี่ยวข้อง โดยมีเนื้อหา ดังนี้

เกล็ดกับการตั้งฐานในอีสาน : นา น้ำ โนน เกล็ดและผี

จากคำอธิบายเรื่องภูมิศาสตร์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ผ่านมาว่าเป็นที่ราบสูงมีลักษณะสูงๆต่ำๆ สามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ 1. ภูมิประเทศแบบโคกสลับกับแอ่งน้ำหรือที่ราบลอนราบ (Rolling plain) สลับกับแอ่งน้ำคือหนองและบึง 2. ภูมิประเทศแบบที่ราบลุ่มน้ำ (Alluvial Plain)

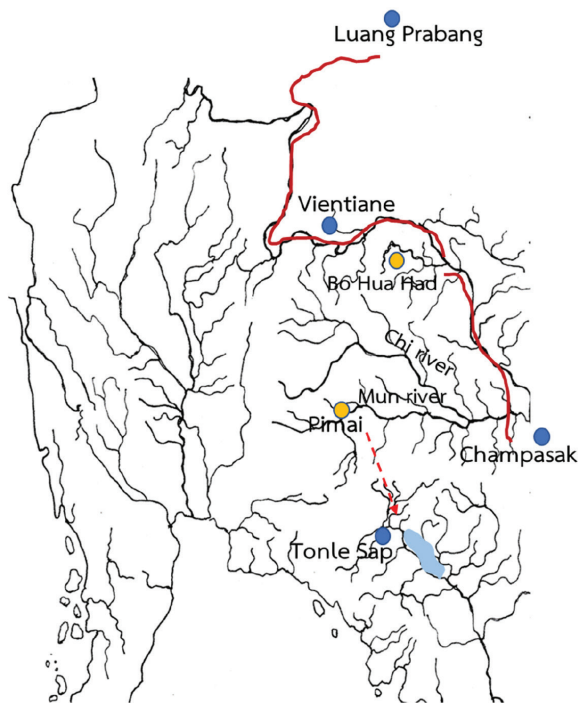
ปรากฏอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำต่างๆ เกิดความหลากหลายในพื้นที่ได้แก่ โนน เนิน ดอน หุ่ง ทาม ดง ห้วย หนอง บึง แม่น้ำ (Kunurat, 1987; Hiam, Thosrat, 1999) สภาพภูมิประเทศดังกล่าวเหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐานในการ “ทำนา” อีกทั้งต้องมีแหล่ง “น้ำ” สำหรับอุปโภคและบริโภค ได้แก่ ห้วย หนอง แม่น้ำ และบ่อน้ำ จากน้ำบาดาลจัด ในส่วนที่อยู่อาศัยที่ดีควรอยู่ “โนน” หรือที่สูงเพื่อป้องกัน น้ำท่วม สรุปเป็นทำเลของการตั้งถิ่นฐาน คือ “นา น้ำ โนน” (Thithi, 1992; Suthitham, 2009) แต่เมื่อเชื่อมโยงประเด็นเรื่อง “เกลือ” ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับธรณีวิทยา และความเชื่อเรื่องผี ได้แก่ ผีประจำชุมชน ผีประจำนา ผีเกลือ จึงพบรูปแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชนในอีสานเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบสำคัญต่อชีวิต คือ นา น้ำ โนน เกลือ และผี (Muathong, 2018)

ภาพที่ 5: ลายเส้นจินตภาพแสดงองค์ประกอบชุมชนชนบทอีสานที่พบอยู่ทั่วไป ตามแนวคิดการตั้งถิ่นฐาน นา น้ำ โนน เกลือ และผี

เกลือกับเส้นทางวัฒนธรรม

นอกจากเกลือเป็นปัจจัยสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชน เกลือยังเป็นสินค้าส่งออกสู่ภายนอกพื้นที่การผลิตเป็นเส้นทางการค้า และเส้นทางวัฒนธรรม (Suthitham, 2005) กล่าวถึงความอุดมสมบูรณ์ของปลาในทะเลสาบเขมร ที่เป็นแรงจูงใจของรัฐในการค้าขายเกลือกับเขตอีสานใต้ เพื่อนำเกลือมาถนอมอาหาร เรียกเส้นทางนี้ว่า “เส้นทางเกลือ” หรือ “Salt Road” ความสัมพันธ์ดังกล่าวเกิดขึ้นเช่นกันในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชี ได้แก่ ทรัพยากร ข้าว ปลา และเกลือที่ผู้คนนำมาซื้อขายแลกเปลี่ยนกันตามศักยภาพในการผลิตของแต่ละพื้นที่ (Aengwanich, 2003) เกิดเป็นเส้นทาง และความสัมพันธ์ต่อพื้นที่ต่าง ๆ เป็นสิ่งที่สะท้อนถึงความสำคัญของเกลือสินเธาว์อีสานกับพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งภายใน และภายนอกแหล่งผลิต

ภาพที่ 6: แผนที่แสดงการค้าเกลือลุ่มน้ำโขงตอนล่าง ทางตอนเหนือ จากบ่อหัวแฮดไปยังเวียงจันทน์ หลวงพระบาง จำปาสัก ทางตอนใต้จากพิมายไปยังโตนเลสาบ

สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

ความชัดเจนของลักษณะทางกายภาพของมรดกวัฒนธรรมเกลืออีสานเริ่มเห็นเป็นรูปธรรม ชัดเจน โดยมีการนำองค์ประกอบที่เป็นรูปธรรม และจับต้องไม่ได้* ในพื้นที่การผลิตเกลือ สร้าง คำอธิบายภาพรวม “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน” (Muathong, 2018) โดยสรุปองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องดังนี้

1. บ่อเกลือ หรือแหล่งเกลือ มีขอบเขตชัดเจน เป็นที่ราบต่ำจากระดับของโนนบ้าน ในหลาย แห่งมีสภาพเป็นแหล่งน้ำหรือน้ำท่วมทั่วทั้งพื้นที่ในช่วงฤดูฝนหรือน้ำหลาก ในบริเวณบ่อเกลือนี้ช่วงฤดู แล้ง หรือฤดูทำเกลือจะพบคราบเกลือสีขาวขึ้นอยู่บนผิวดิน บริเวณนี้มีระยะทางห่างจากหมู่บ้านที่พัก อาศัยหลัก

* การจัดหมวดหมู่และใช้นิยามของ มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural heritage) ตาม “อนุสัญญามรดกโลก” โดยยูเนสโก จำแนกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ มรดกที่เป็นรูปธรรม (Tangible heritage) อนุสรณ์สถาน สถาปัตยกรรม กลุ่มอาคาร พื้นที่ทางธรรมชาติรวมถึงแหล่งโบราณคดีที่มีคุณค่า และมรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่ปรากฏเห็นเป็นกายภาพหรือรูปแบบที่ชัดเจน เช่น ประเพณี พิธีกรรม เพลง วรรณกรรม เรื่องเล่าที่ถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะ การแสดงและแนวทางปฏิบัติทางสังคม โดยใช้คำว่า มรดกที่จับต้องไม่ได้ (Intangible heritage) ตูรายรายละเอียดเพิ่มเติม ในสำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม คู่มือการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมและแหล่งมรดกทางธรรมชาติเป็นแหล่งมรดกโลก 2018. p. 18

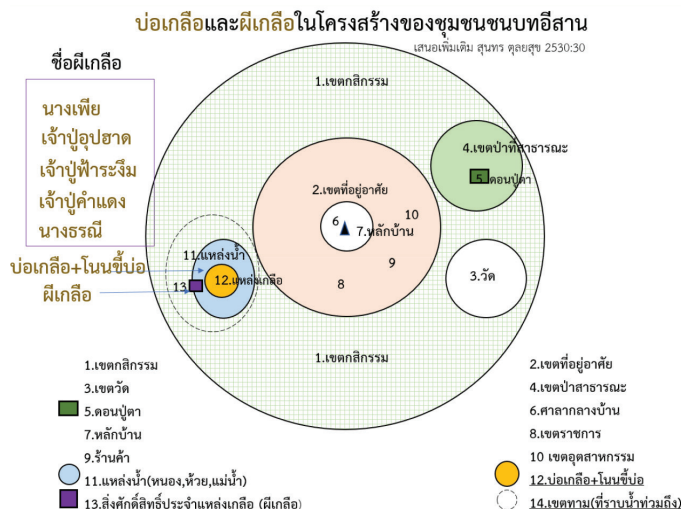
โดยมีองค์ประกอบแยกย่อยได้แก่ 1.1 ลานชุดดินเอียด หรือดินเอียด เป็นคำในกลุ่มภาษาไต-ไทย ที่ใช้เรียกดินที่มีเกลือปะปนผสมจนเห็นเป็นสีขาวชัดเจนอยู่ตามบ่อเกลือ 1.2 แหล่งน้ำใช้ในกระบวนการกรองน้ำเค็ม 1.3 เฝิงหรือที่พักสำหรับการต้มเกลือ และเก็บอุปกรณ์ต่าง ๆ ได้แก่ กระทะ เต่า ฟืนสำหรับต้มเกลือ และที่เก็บเกลือ

2. โนนซึบ่อ เป็นลักษณะทางภูมิทัศน์เกิดจากดินที่เหลือจากการกรองน้ำเค็ม ที่สะสมเป็นกองดินขนาดใหญ่กระจายอยู่ทั่วบริเวณท่าเกลือ โดยเกือบทุกแห่งมีพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ หรือศาลตั้งอยู่

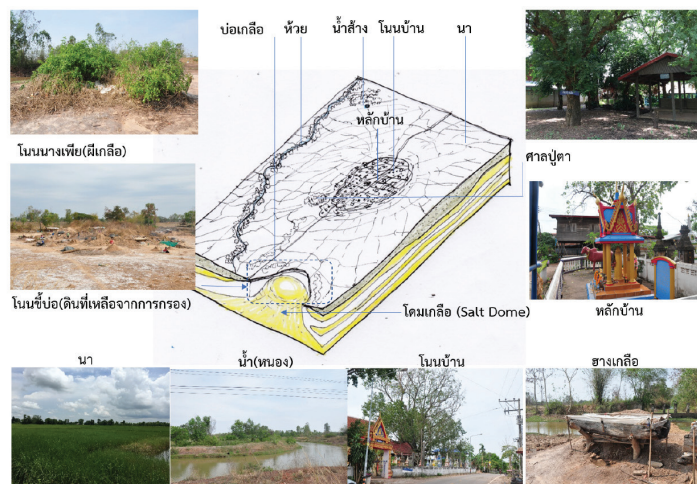
3. พืชพรรณดินเค็ม ในบริเวณแหล่งเกลือพบพืชพรรณที่มีความเฉพาะแตกต่างจากพื้นที่อื่น มักเป็นไม้พุ่มหนาม เช่น ชี้แฮด หนามแท่ง หรือไม้ยืนต้นขนาดกลางเช่น เสี้ยว เตย สะแก โดยพืชพรรณเหล่านี้ล้วนมีประโยชน์ทางด้านอาหาร และการใช้สอยต่าง ๆ

4. พื้นที่ผีเกลือ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ โดยมีชื่อเรียกของผีเกลือในแบบต่าง ๆ พบมากที่สุดคือนางเพี้ย และเจ้าปู่อุปฮาด ผีเกลือนั้นมีความสำคัญในพิธีกรรม ที่ทุกคนต้องบวงสรวงผีเกลือพร้อมเครื่องไหว้ก่อนลงมือทำเกลือ และในช่วงเวลาปกติยังเป็นยึดเหนี่ยวจิตใจของชุมชน รูปแบบทางกายภาพของศาลผีเกลือมีทั้งแบบถาวร และสมถะเรียบง่าย โดยขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและสภาพเศรษฐกิจในบ่อเกลือ นั้น ๆ

5. โรงเรียนเกี่ยวกับการผลิตเกลือ ตั้งอยู่ในบริเวณบ่อเกลือ เป็นอาคารโรงเรียนเกี่ยวกับกระบวนการผลิตที่เน้นการต้มเกลือเป็นหลัก และบรรจุหีบห่อเกลือก่อนนำไปขาย โดยจะมีสถานที่สำหรับพักผ่อน และเก็บอุปกรณ์ต่างๆ จำแนกตามลักษณะทางกายภาพ แบ่งออกเป็น 5.1 แบบกึ่งถาวร พบในชุมชนผลิตเกลือสินเธาว์แบบน้ำบาดาลเค็มที่มีศักยภาพผลิตเกลือได้จำนวนมาก มีรูปแบบอาคารถาวรมั่นคงเพื่อรองรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงของของสภาพน้ำที่เข้าท่วมอาคารในฤดูน้ำแก้ง ซึ่งหมายถึง เป็นภาษาถิ่นในการเรียกน้ำที่ไหลท่วมเป็นผืนกว้าง ประจำในทุกปี ในเขตที่ราบน้ำท่วมถึง 5.2 แบบชั่วคราวเคลื่อนย้ายได้ มักพบในชุมชนทำเกลือแบบขุดดิน ที่ได้ปริมาณเกลือจำนวนน้อย อีกทั้งมีความจำเป็นต้องเคลื่อนย้ายอาคารภายหลังเสร็จสิ้นฤดูทำเกลือ โดยพื้นที่ดังกล่าวจะแปรสภาพสำหรับทำนา บางแห่งกลายเป็นหนองน้ำ

ภาพที่ 7: แผนภาพแสดง โครงสร้างของชุมชนชนบทอีสานแสดงความหลากหลายของพื้นที่และความเชื่อ นาน้ำ โนนเกลือ และผี

ภาพที่ 8: ภาพแสดงองค์ประกอบชุมชนกับแหล่งเกลืออีสาน กรณีศึกษา บ่อเกลือบ้านขาว
ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี
ที่มา: Muadthong, 2018: 132.

โครงสร้างแบบกึ่งถาวร

ตบเกลือ บ่อหัวแอด จ.บึงกาฬ

โฮงต้มเกลือ บ้านจั่วตอน จ.สกลนคร

ตบเกลือ บ้านโนนทองหลาง จ.นครราชสีมา

โครงสร้างแบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้

เตา บ่อขาว จ.อุดรธานี

ชุมเกลือ บ่อกรุ่น จ.ขอนแก่น

เตา บ้านแก่น้อย จ.ร้อยเอ็ด

ภาพที่ 9: ภาพแสดงโรงเรือนเกี่ยวกับการผลิตเกลือ ตั้งอยู่ในบริเวณบ่อเกลือ หากดูเพียงผิวเผินเหมือน
กลับเป็นอาคารอันไร้ค่า

หน้าจั่ว: ว่าด้วยสถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม
วารสารวิชาการ ประจำปี ๒๕๖๕ มหวิทยาลัยศิลปากร

นิทานตำนานเรื่องเล่าในชุมชนผลิตเกลือ

มรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่ปรากฏเห็นเป็นกายภาพ หรือ มรดกที่จับต้องไม่ได้ (Intangible heritage) นอกจากประเพณี พิธีกรรมเกี่ยวกับการบวงสรวงผีเกลือก่อนลงมือผลิต ยังมีเรื่องเล่าที่ถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะที่สะท้อนให้เห็น ความรู้ ความนึกคิดต่อเรื่องราวในชุมชนอันได้แก่ ความเป็นมาของชุมชน บุคคลสำคัญรวมถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องเล่าของผีเกลือ ว่าด้วยการอ้างถึงผู้มีอำนาจ หรือการพาผู้คนมาตั้งถิ่นฐาน ทำมาหากิน และผลิตเกลือ อีกทั้งมีคำอธิบายต่อสถานที่สำคัญต่อการทำมาหากิน เกิดเป็นชื่อบ้านนามเมืองที่สอดคล้องกับ ตำนาน นิทาน เรื่องเล่า อาทิเช่น คำอธิบายเรื่องสถานที่ต่าง ๆ ของสถานที่บริเวณบ่อหัวแฮต ริมแม่น้ำสงครามเกี่ยวกับการไล่ล่าแฮดหรือแรด รวมถึงชื่อสถานที่รอบหนองหาน ในตำนานผาแดงนางไอ่ จ.อุดรธานี ที่กล่าวถึงการไล่จับกระรอกเผือก โดยสถานที่ในตำนานทุกแห่งล้วนเป็นแหล่งทำเกลือสำคัญทางเศรษฐกิจชุมชนกับพื้นที่โดยรอบ (Muadthong A., 2016; Muadthong A., 2018)

5. บทสรุป และข้อเสนอแนะ

ความเชื่อมโยงของศาสตร์ต่าง ๆ

จากข้อมูลทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเกลืออีสาน ได้แก่ ธรณีวิทยา เกษตรศาสตร์ โบราณคดี และมานุษยวิทยาต่างศึกษาตามแนวทางวิธีวิทยาของตน ขาดการบูรณาการในการศึกษาร่วมกันเท่าที่ควร อาจจะเป็นเพราะจุดยืนและวิธีวิทยาของแต่ละศาสตร์ที่ต่างกันของสาขาวิทยาศาสตร์กับสายสังคมศาสตร์ที่หาจุดบรรจบไม่ลงตัว

ด้านธรณีวิทยามุ่งเน้นไปทางสำรวจ อธิบายแหล่งทรัพยากรเกลือในมุมมองทางวิทยาศาสตร์ และมีทำที่นำไปต่อยอดด้านอุตสาหกรรมเกลือขนาดใหญ่ที่รองรับนโยบายด้านเศรษฐกิจกิจของประเทศ แต่กระนั้นยังขาดมิติที่เชื่อมโยงกับผู้คนหรือชุมชน เช่นเดียวกันกับงานศึกษาด้านเกษตรศาสตร์ที่ถึงแม้จะศึกษาเพื่อเศรษฐกิจปากท้องของชุมชนในการแก้ปัญหาดินเค็มให้สามารถปลูกพืชเศรษฐกิจ แต่ดูเหมือนเป็นชุดคำอธิบายได้ตัดตอนไปยังการแก้ปัญหาปัญหาดินเค็มเสียเป็นส่วนใหญ่ หากย้อนพิจารณาจากลำดับช่วงทางประวัติศาสตร์พบว่าปัญหาดินเค็มมีความซับซ้อนเกินกว่าจะละเลยสาเหตุแท้จริงของดินเค็มที่มาจากนโยบายด้านการพัฒนาของรัฐบาลที่ผ่านมา โดยส่งผลต่อการลดลงของป่าไม้ในภาคอีสาน ประเด็นดังกล่าวคือสาเหตุแท้จริงของปัญหาดินเค็มอีสาน

คำอธิบายเรื่องดินเค็มดังกล่าวส่งผลต่อการรับรู้ ซึ่งเป็นคนละประเด็นกันกับความรู้ และภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านที่สั่งสมมาช้านาน โดยพบตามชุมชนยุคก่อนประวัติศาสตร์หรือราว 2500 ปี ที่พบหลักฐานผู้คน เครื่องไม้เครื่องมือ เกี่ยวกับการทำเกษตรกรรมยุคแรกเริ่ม และยุคเหล็กลำนำไปสู่การตั้งถิ่นฐานถาวร เกิดพัฒนาการเป็นบ้านเมืองผสมผสานกับกลุ่มคนหลัก ๆ ในประวัติศาสตร์อีสานที่เคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่อาศัยในช่วงเวลาต่าง ๆ ล้วนมีความเกี่ยวข้องกับแหล่งเกลือแทบทั้งสิ้น โดยมีพบเรื่องราวผ่านงานวิชาการด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และมานุษยวิทยา แต่กระนั้นเรื่องราวเนื้อหาของเกลืออีสานกลับถูกบันทึกเป็นเพียงส่วนหนึ่งในภาพรวมประกอบของเศรษฐกิจ และการเมือง อีกทั้งไม่มีคำอธิบายชี้ชัดถึงเรื่องราวของเกลืออีสานในแง่ของรูปแบบทาง

กายภาพ ด้านภูมิสถาปัตยกรรม และสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือแม่แต่น้อย ดูเหมือนประเด็นเกี่ยวกับเกลืออีสานไม่ได้ความสนใจทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรม อาจเป็นเพราะเป็นว่านักวิชาการมีกรอบคิดให้ความสนใจต่อสิ่งก่อสร้างที่โดดเด่น หรือรุ่มรวยด้านเชิงช่าง และศิลปกรรม เนื่องจากเกลืออีสานมีความคาบเกี่ยวกับหลายสาขาวิชา มีรูปแบบที่เกิดขึ้นแปรเปลี่ยนตามสภาพธรรมชาติ และฤดูกาลผลิตซึ่งยากต่อการทำความเข้าใจ

ภาพที่ 10: แผนภาพแสดงลำดับช่วงเวลาสำคัญทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์เกลืออีสาน
ปรับปรุงจาก: Muadthong, 2018: 141.

มองเกลืออีสานใหม่ ผ่านมุมมองสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นที่

ถึงแม้ว่าข้อมูลทางงานวิชาการด้านการเกษตรจะสรุปแบบรวบรัดถึงภาพปัญหาดินเค็มอีสานซึ่งมีส่วนถูกต้อง แต่ไม่ครอบคลุมสอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ดังที่กล่าวมา อีกทั้งงานภาคสนามยังแสดงให้เห็นว่าการทำเกลือไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการทำนา โดยชาวบ้านในพื้นที่สามารถทำนา และทำเกลือสลับกันตามฤดูกาล เป็นรูปแบบภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลงสภาพการใช้งาน จากแหล่งเกลือเป็นพื้นที่ทำนา หรือเป็นหนองน้ำเพื่อหาปลา

การทำความเข้าใจเกลืออีสานมีความจำเป็นต้องบูรณาการมิติทาง ธรณีวิทยา มานุษยวิทยา และสภาพแวดล้อม ในมิติ “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง” ที่รวมเอาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมด แสดงให้เห็นภาพของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสานที่เกี่ยวข้อง “นา น้ำ โนน เกลือ และผี” จากนั้นจะทำให้พบความรู้ของชุมชนท้องถิ่นที่อธิบาย สภาพแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ ประวัติศาสตร์ ผู้คน สถาปัตยกรรม และวิถีชีวิต เป็นการมองภาพรวมทั้งหมดให้สัมพันธ์โยงกับสถานที่ กับช่วงเวลาต่าง ๆ ของพื้นที่ และนำไปสู่การรับรู้ “มรดกทางวัฒนธรรม” ที่มีทั้ง “มรดกที่เป็นรูปธรรม” และ “มรดกที่จับต้องไม่ได้”

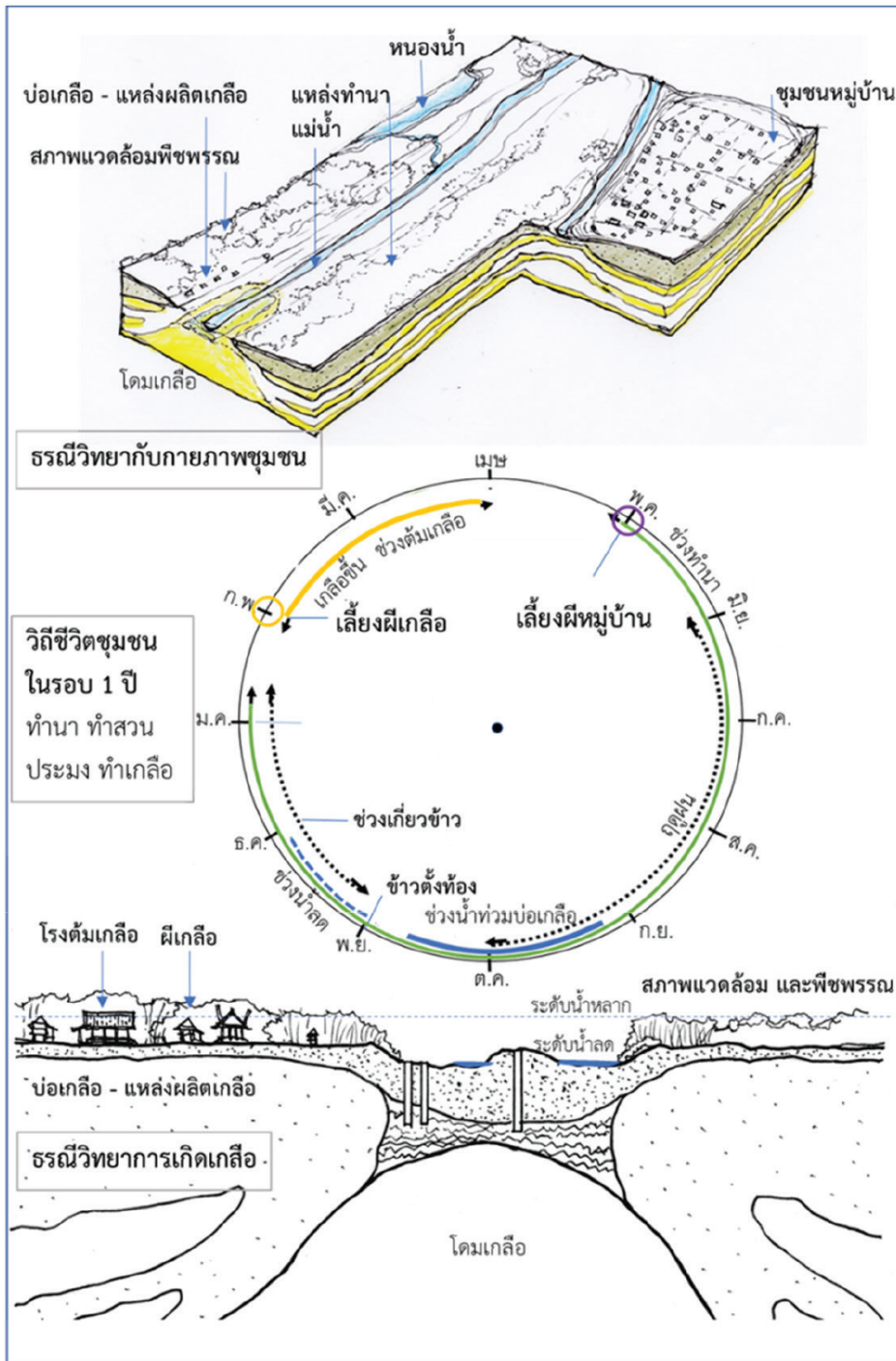
เครื่องมือรูปแบบใหม่ต่อการสร้างคำอธิบายเกลืออีสานในฐานะมรดกทางวัฒนธรรม

จากข้อเสนอทางวิชาการต่อการทำความเข้าใจเกลืออีสานในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมที่ประกอบด้วย “มรดกที่เป็นรูปธรรม” และ “มรดกที่จับต้องไม่ได้” ด้วยการเสนอประเด็นการศึกษาและรายละเอียดแยกย่อยเบื้องต้น พร้อมกับรูปแบบภาพกราฟิกเชิงพื้นที่เพื่อตั้งต้นนำไปสู่การทำความเข้าใจ อีกทั้งเพื่อใช้บันทึกเก็บข้อมูลเชิงสำรวจ รวบรวมเนื้อหาให้เป็นระบบประกอบการวิเคราะห์ ประยุกต์ใช้ต่อไป โดยมีข้อเสนอแนะต่อลักษณะงานทางวิชาการ หรือหน่วยงานด้านมรดกทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องมีประเด็นดังต่อไปนี้ 1. สภาพแวดล้อม 2. การตั้งถิ่นฐานและการอยู่อาศัย 3. คุณลักษณะทางวัฒนธรรม 4. ลักษณะทางภูมิทัศน์ สถาปัตยกรรม และสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ ในพื้นที่การผลิตเกลือ 5. ลักษณะงานทางวิชาการที่นำไปใช้ประโยชน์ โดยประเด็นต่าง ๆ เป็นข้อเสนอเบื้องต้นที่สามารถเพิ่มเติมปรับเปลี่ยนตามบริบทที่เหมาะสมต่อไป

ประเด็นในการศึกษา	รายละเอียดของประเด็น
1. สภาพแวดล้อม	- สภาพธรณีวิทยา - ความสัมพันธ์ของทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า พืชพรรณ(ตามสภาพธรณีวิทยา) - สภาพอากาศ ภูมิประเทศ
2. การตั้งถิ่นฐานและการอยู่อาศัย	- ทรัพยากรกับการดำรงอยู่ของกลุ่มคนกับการตั้งถิ่นฐาน - สภาพกายภาพของหมู่บ้านและชุมชน
3. คุณลักษณะทางวัฒนธรรม	- วิถีชีวิตใน รอบปี - ระบบเศรษฐกิจ - อาหารและวัฒนธรรมการกิน - ระบบเครือญาติ - การจัดการพื้นที่ - ศาสนาและความเชื่อ - พิธีกรรม - คติชน ตำนาน นิทานพื้นบ้านเกี่ยวกับเกลือ และสภาพแวดล้อม

4. ลักษณะทางภูมิทัศน์ สถาปัตยกรรม และสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ ในพื้นที่การผลิตเกลือ	- ลักษณะทางธรณีวิทยาการเกิดเกลือและขบวนการผลิต - ผังชุมชนในภาพรวม และระบบแหล่งน้ำที่เปลี่ยนแปลงส่งผลต่อพื้นที่ - ผังบริเวณในสถานที่ผลิตเกลือและสภาพแวดล้อม - แปลน รูปด้าน รูปตัด และระบบแหล่งน้ำที่เปลี่ยนแปลงส่งผลต่อพื้นที่ - วัสดุและวิธีการก่อสร้าง - สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง - รายละเอียดทางสถาปัตยกรรม - พืชพรรณในแหล่งดินเค็มและอื่น ๆ
5. ลักษณะงานทางวิชาการที่นำไปใช้ประโยชน์	- สถาปัตยกรรม และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น - ภูมิสถาปัตยกรรม - ผังเมือง - โบราณคดี ประวัติศาสตร์ - มานุษยวิทยา วัฒนธรรมศึกษา - การท่องเที่ยว - การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและชุมชน /มรดกทางวัฒนธรรม - ธรณีวิทยา - เกษตรศาสตร์

บทความนี้ต้องการเปลี่ยนมุมมองใหม่ และปลดปล่อยมายาคติดินเค็มอีสาน ด้วยการทบทวนรวบรวมงานวิชาการที่หลากหลาย เพื่อวิพากษ์ และทำความเข้าใจเกลืออีสานจากมิติธรณีวิทยากับเรื่องราวทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นสาระสำคัญ ในการเปิดประเด็นเชื่อมต่อพื้นที่ “บนดิน” และ “ใต้ดิน” เข้าหากัน นำไปสู่การสร้างเข้าใจ และความมั่นใจต่อภูมิปัญญาชุมชนที่ได้รับคำอธิบายที่ไม่ครอบคลุม อีกทั้งคาดหวังให้เกิดประโยชน์แก่นักวิชาการ และหน่วยงานภาครัฐต่อการวางแผนการพัฒนาเชิงพื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือพื้นที่ต่าง ๆ ที่ต้องคำนึงถึงธรณีวิทยา และทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่ตัดขาดจากสังคมวัฒนธรรม บทความนี้ได้เสนอแบบจำลองในการทำความเข้าใจพื้นที่เพื่อผสมผสานความเข้าใจให้ทุกภาคส่วนให้อยู่ร่วมกับทรัพยากรเกลือกับองค์ประกอบอื่น ๆ โดยไม่แยกส่วน เพื่อขับเคลื่อนร่วมกันไปสู่คุณค่า และมูลค่าใหม่ ๆ ของภูมิทัศน์วัฒนธรรม และมรดกวัฒนธรรมในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่อไป

ภาพที่ 11: แผนภาพรูปแบบการศึกษามรดกทางวัฒนธรรมเกลืออีสาน และบริบทที่เกี่ยวข้อง

รูปแบบสถาปัตยกรรมเป็นส่วนหนึ่งในภาพใหญ่ของมรดกทางวัฒนธรรม โดยแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรม ควรพิจารณาปรับท่าทีในการทำความเข้าใจสภาพแวดล้อมไม่เพียงแต่พื้นที่บนดิน โดยขยายผลไปยังใต้ดิน อีกทั้งคำอธิบายสถาปัตยกรรมที่เพียงให้ความสนใจรูปแบบกายภาพเพียงอย่างเดียว ควรศึกษาผ่านแนวทาง สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง ที่เรียงร้อยความซับซ้อนของศาสตร์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังเช่นสิ่งปลูกสร้าง และสภาพแวดล้อมในบ่อเกลืออีสานที่เมื่อพบเห็นอาจจะทำให้ดูขมขื่น ไม่ถาวร ลักษณะไม่คงามดั่งภาพจำของชนบททางวิชาการในแง่รูปแบบทางสถาปัตยกรรม หากเป็นเช่นนั้นแล้วสถาปัตยกรรมของชาวบ้านคงไม่มีโอกาสได้รับคำอธิบายทางวิชาการ และถูกยกระดับให้เป็นที่ยอมรับได้ ทั้งแท้จริงแล้ว สิ่งก่อสร้างเหล่านี้ล้วนผ่านการคิด การออกแบบ รูปแบบวัสดุ และโครงสร้างให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงตามสภาพฤดูกาลของระดับน้ำอันเนื่องจากเหตุผลทางธรณีวิทยาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความเฉพาะตัว โดยสามารถขยายผลสร้างคำอธิบายใหม่ด้านวิชาการเชิงพื้นที่ในอีสาน ได้แก่ สถาปัตยกรรม และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ภูมิสถาปัตยกรรม ผังเมือง โบราณคดี ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา วัฒนธรรมศึกษา การท่องเที่ยว การอนุรักษ์สถาปัตยกรรมและชุมชน มรดกทางวัฒนธรรม ธรณีวิทยา และเกษตรศาสตร์

บรรณานุกรม

- Aengwanich. W., (2003). **Wattatam Pla Lum Maenam Chi**. (In Thai) Mahasarakham University.
- Department of Mineral Resources. (1998). **Geology of Thailand**. Bangkok: Department of Mineral Resources Ministry of Natural Resources and Environment Thailand.
- Horayangkura. V., (1993). **Satanapap pon khan wichakarn Saka Sathapattakam Nai Pratet Thai** (In Thai) [The status of Academic Outputs in Architecture in Thailand]. Bangkok: National research council of Thailand.
- Hiam, C., and Thosrat. R., (1999). **Siam Dukdambun Yook kornpravatsatra tung samai Sukhothai** (In Thai) [Siam prehistory to Sukhothai period] . Bangkok: River book.
- Hengrajamee, T., and the others. (1992). **Architectural Development for Housing in Rural Isan**. Khonkaen: Faculty of Architecture, Khonkaen University.
- Herring. A., (2010). **Tobacco & Salt Museum**. (English edition). Japan: Hikari Shasin Printing Center, Ltd.,
- Inpuntung, V., (2004). **Sathapattakam Nai WattanaTham Koa**. (In Thai) [Vernacular Architecture in Rice culture]. Bangkok: Faculty of Architecture, Silpakorn University
- Kunurat. P., (1981). **Phoomi Sarta Isan** (In Thai) [Geography of northeast of Thailand]. Khonkaen: Khonkaen University.

- Muadthong. A., (2016). *“Toponym and Its Definition through Pha Dang Nang Ai Tale : A case study of communities around NongHarn Lake, UdonThani Province”*. in proceedings **Vernacular Architecture and Cultural Environment**. Khonkaen: Faculty of Architecture, Khonkaen University. pp. 169-177
- Muadthong. A., (2018) **Sing Wad Lom San Sang Puein Tin Nai Wattatam Klur Esan**. (In Thai) [**Vernacular Built Environment in Isan Salt Culture**] Doctor of Philosophy (Vernacular Architecture) Department of Architecture, Silpakorn University.
- Masuhara. Y., (2012). **Prawat Sat Settakit Kong Racha Anajak Lanchang**. (In Thai) Bangkok : Mathichon.
- Oliver. P., (1997). **Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Panin. O., (2002). **Pramern Satanapap Thai suk sa saka Sathapattakam Silpakam lae Huttakam**. (In Thai) [**The Evaluation of the status of Thai studies in Architecture, Art, and Crafts**]. Bangkok: Faculty of Architecture, Silpakorn University.
- Panin. O., (2006). **Kan anurak lae pattana thongthin yang yung yuen**. (In Thai) [**Sustainable Local Heritage Conservation: The Transdisciplinary Approach**]. (Eds.) Proceeding of International Conference: Sustainable Local Heritage Conservation : The Transdisciplinary Approach and ICOMOS Thailand Annual Meeting 2006.
- Pimonsatien. Y., (2005). **Si Sip Pee lung Venice charter**. (In Thai) [**40th years after Venice charter**]. Rattanachaiyanon, Russamee. (Eds.) Proceedings Scientific Seminar on 2Decade of ICOMOS.
- Rapoport. A., (1990). **The meaning of the Built environment a nonverbal communication approach**. The University of Arizona Press.
- Suwanich. P., (2009). **Toranee land rae Potash-klur hin khong thai**. (In Thai) [**Geology in Mineral source Potashand rock salt in Thailand**]. Bangkok: campeewan co.ltd.
- Suthitham. T., (2001). **Pung muang nai Prates thai Pung chumchon lae karn shai teedin sai Arayathama kmer nai pak tawa nook chiengnur**. (In Thai) [**Planning and land used in Kamer civilization in northeastern of Thailand**]. Khonkaen: Pimpattana.
- Theerasawat. S., (2014). **Prawattisat Isan 2322 - 2488**. (In Thai) [**Isan History**] 1st Edition. Khonkaen: Khonkaen University.
- Topark-ngarm. B., (2006). **Din kem pak tawa nook chiengnur**. (In Thai) [**Saline Soils in Northeast Thailand**]. Khonkaen: Khonkaen University.

- Vallibhothama. S., (2003). **Tung kula Anajak klur 2500 pee .** (In Thai). [Tung kula Salt] Empire 2500 Years]. Bangkok: Mathichon.
- Satarugsa. P., (2005). **Toranee wittaya kongsang.** (In Thai) [Structural Geology] Khonkaen: Khonkaen University.
- W.J.van Liere., (1982). **Klur kap karn tung tin tan nai Prates thai.** (In Thai) [Salt and Settlement in Northeast Thailand]. Muang Boran 8(2), pp. 112-118.

กิตติกรรมประกาศ

บทความนี้เป็นการสังเคราะห์ต่อจากวิทยานิพนธ์ เรื่อง “*สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน*” พ.ศ. 2561 อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุพิชชา ไตรวิชัย และ ศาสตราจารย์ เกียรติคุณ อรศิริ ปาณินท์ และได้รับความเมตตาจากนักวิชาการทางธรณีวิทยา รองศาสตราจารย์ ดร. ปกรณ์ สุวานิช ให้คำปรึกษาต่อเนื่องเสมอมา จนถึงวาระสุดท้ายของชีวิตของท่าน ในปี พ.ศ. 2564

ขอขอบคุณนักวิชาการด้าน ธรณีวิทยา เกษตรศาสตร์ และมานุษยวิทยา ที่ได้จัดทำหนังสือเอกสารงานวิจัย เบิกนำทางไว้เป็นอย่างดี อีกทั้งมิตรสหายที่ สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคามที่ช่วยแนะนำแลกเปลี่ยนความรู้เสมอมา.